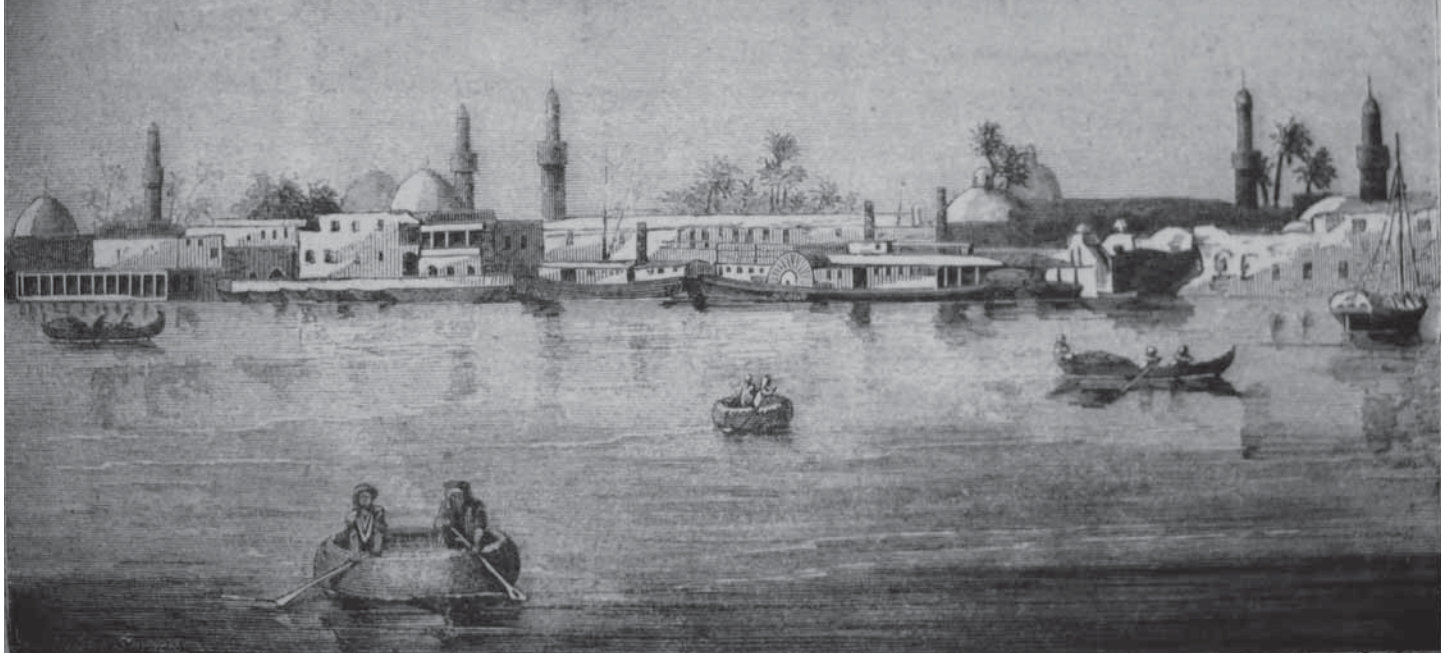

NAMIK PAŞA'NIN BAĞDAT VALİLİKLERİ

YRD. DOÇ. DR. EBUBEKİR CEYLAN

Namık Paşa kariyeri boyunca muhtelif görevlerde bulunmuşsa da bürokrat kimliği ön plana çıkmaktadır. Öyle ki, 19. yüzyıl Avrupa diplomasisinin Metternich gibi en öne çıkan isimleriyle defalarca müzakerelerde bulunmuştur. Fakat ilginçtir ki Namık Paşa görevlerinin çoğunda kısa süre kalmıştır. Ama Bağdat valiliğinde (özellikle de ikinci valiliğinde) adeta kariyerinin en uzun süreli görevinde bulunmuştur. Bu makale Namık Paşa'nın Bağdat'ta yapmış olduğu valilikleri ele alacaktır.

Namık Paşa'nın vali olduğu yıllarda bir seyyahın kaleminden Dicle kıyısı, Bağdat.

19. yüzyılın ilk çeyreği Osmanlı Devleti'nde bürokratik yenileşmenin ve buna bağlı olarak da yabancı dil bilen Müslüman ve güvenilir bürokratlar yetiştirme ihtiyacının iyiden iyiye gün yüzüne çıktığı yıllar olmuştur. Bu bakımdan, temelleri II. Mahmud'un hükümdarlığında atılan ve 19. yüzyıl boyunca devam eden bürokratik reformlar sayesinde kalifiye bürokratlar yetiştirilerek kaht-ı rical sorunu

aşılmaya çalışılmıştır.¹ Bu reformlar sonucunda önemli sayıda bürokrat yetişmiş olsa da akademik çalışmalar maalesef daha ziyade az sayıda ki "büyük isimlere" yoğunlaşmış ve ikincil ve üçüncül kademedeki devlet adamları için prososofografik çalışmalar pek yapılmamıştır.

Kariyerine baktığımızda çok önemli görevlerde bulunan Mehmet Namık

Paşa da üzerinde pek durulmamış devlet erkânındandır. Namık Paşa 19. yüzyıl devlet adamları arasında Osmanlı Devleti'ne yapmış olduğu hizmet süresinin uzunluğu ve üstlendiği görevlerin ehemmiyeti bakımından öne çıkan bir bürokrattır. Devlete yetmiş yıl hizmet etmiş olmasının bir sonucu olarak, 19. yüzyıl Osmanlı bürokrasisinde Şeyh ül-Vüzerâ sıfatıyla anılan ender bürokratlardandır.

Namık Paşa'nın Bağdat vilayetindeki hizmet sürecine geçmeden önce şunu belirtmek gerekir ki, Bağdat bölgede çok önemli bir askeri ve idari üs ve Arap Yarımadası'na açılan bir kapı konumundadır. Diğer Irak şehirleriyle karşılaştırıldığında Bağdat'ın "kürsi-i hita-i İrakiyye" olarak tasvir edildiğini görmekteyiz. Klasik dönemde Bağdat'a atanan valiler üç tuğlu, yani kıdemli ve yüksek rütbeli vezirler arasından seçilirdi. Bağdat valileri arasında daha sonra sadrazamlıklar yapanlar olduğu gibi, serasker paşaların da Bağdat'ta valilik hizmetinde bulunduklarını görüyoruz.

Namık Paşa Bağdat'ta iki defa valilik görevinde bulunmuştur. Bunlardan birincisi Kasım 1851-Eylül 1852 döneminde 9 ay 5 gün, ikincisi ise 1861-1868 yılları arasında 7.5 yıl sürmüştür.² Özellikle Tanzimat'ın 1844'te uygulanmaya başlamasından sonra Bağdat'ta en uzun hizmet eden vali Namık Paşa'dır.

Memur atamalarında Bağdat zaman zaman bir sürgün yeri olarak değerlendirilmiştir. Özellikle İstanbul'a uzaklığı ve bu vilayete gidişin 19. yüzyılın ikinci yarısında bile yaklaşık 35-40 gün sürmesi buranın bir sürgün olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Peki Namık Paşa'nın Bağdat'a vali olarak atanması bir sürgün müydü? Sultan Abdülaziz'in orduda yaptığı keyfi uygulamalara Namık Paşa'nın muhalefeti nedeniyle ikilinin arasının pek iyi olmaması sürgün ihtimalini gündeme getirirse de kanaatimizce Namık Paşa'nın tayini 6. Ordu'nun yeni kurulmuş olmasıyla ilgilidir. 1844 yılında "dahil-i daire-i Tanzimat" olan Bağdat vilayetinde reformların uygulanabilmesi ve bölgede baskın olan aşiret yapısıyla mücadele etmek için önemli miktarda asker mevcudiyetine ihtiyaç bulunmaktaydı. 1844 yılındaki askeri düzenlemelerin bir sonucu olarak, 1848 yılında Bağdat'ta 6. Ordu kurulmuştu.³ 6. Ordu, kuruluş döneminde Abdülkerim Nadir Paşa'nın komutasında idi.

Namık Paşa'nın Bağdat vilayetine atanması sürecinde askeri kimliğinin

ön plana çıktığı söylenebilir. Çünkü Namık Paşa vali olmadan evvel Bağdat'taki 6. Ordu'ya müşir olmuştur. Yani Bağdat'a vali olarak değil, müşir olarak gelmiştir. Daha önce merkezi Şam'da bulunan 5. Ordu (Arabistan Ordusu) müşiri olarak hizmet eden ve ordunun tabur ve alaylarını teşkilatlandırıp asker sayısını 20.000'e çıkaran Namık Paşa bu sefer Bağdat'taki 6. Ordu'ya müşir olmuştur. Namık Paşa kalemiyeden askeriye geçen ender simalardan birisi olup, 1843 yılındaki ordu reformuyla vezaret rütbesiyle Arabistan ordusu müşirliğine, daha sonra da edindiği tecrübeye binaen 6. Ordu'ya müşir olarak atanmıştır. Dolayısıyla Namık Paşa'nın Bağdat'a atanmasının sürgün olarak değerlendirilmesinin unsurları zayıf olup, bu atamadaki asıl amaç 6. Ordu'nun teşkilatlandırılmasıdır. Namık Paşa'nın Bağdat'a atan-

masından kısa süre sonra 6. Ordu'ya Anadolu Ordusu'ndan takviyeler gönderilmesi ve tekmil edilmesi bu kanaatimizi kuvvetlendirmektedir.⁴

Namık Paşa'nın müşir olduğu ilk zamanlarda Bağdat valisi, Vecihi Paşa'dır. Fakat Arap kaynaklarının ifadesine göre valiye rağmen vilayet politikasında baskın olan kişi müşir Namık Paşa'dır.⁵ Aşiret yapısının baskın olduğu Irak coğrafyası Namık Paşa'nın 6. Ordu müşiri olarak büyük yetkilerle hareket edebilmesine olanak sağlamıştır. Aşiretlere karşı daha sert bir tutum yeğleyen Müşir Namık Paşa ile daha yumuşak siyaseti benimseyen Vecihi Paşa arasında gerginlikler yaşanmaya başlamıştı. Namık Paşa daha 6. Ordu müşiri iken, Bağdat gibi büyük ve aşiretlerin bol olduğu bir coğrafyada valilik ve müşirlik vazifelerinin birleştirilmesi

Bagdat'ta antik ve yakın zamandaki yerleşimleri gösteren, 1944'te yapılmış harita.

Namık Paşa kendisinden sonra Bağdat valisi olan Midhat Paşa'nın gölgesinde kalmıştır.

Vasilaki Kargopulo
Bahattin Öztuncay.

gerekliliğine inanıyordu. Bunu önce Vali Vecihi Paşa'ya iletmiş, daha sonra da bizzat İstanbul'a yazmıştır.⁶ Fakat Babiâli Vecihi Paşa'nın böyle bir gerekliği dile getirmemiş olması nedeniyle meseleyi ertelemiştir. Sonuç olarak, hilm sahibi Vecihi Paşa ile şahin karakterli Namık Paşa'nın yıldızları barışmamış, ikili arasındaki gerilim devam etmiştir. Vak'a-i Verdiyye diye bilinen gerginlik sonrasında Namık Paşa Babiâli'nin desteğini elde edince, 1851 senesinin sonlarına doğru Vecihi Paşa Bağdat valiliğinden azledilmiş, yerine Namık Paşa atanmıştır.⁷

Namık Paşa'nın Hicaz ve Irak ordusu müşirliği inzılamıyla Bağdat valiliğine atanmış ve bu tarihten sonra Tanzimat döneminin sonuna kadar Bağdat'ta vali olan yöneticiler aynı zamanda 6. Ordu müşiri de

olmuştur.⁸ Bağdat gibi büyük ve asayiş sorunlarının hiç de eksik olmadığı bir vilayette müşirlik ve valilik yetkilerinin tek bir kimsede toplanması önemli bir gereklikti. Irak'ın sosyal dokusu ve aşiret yapısı askeri ve mülki amirin hızlı ve koordineli çalışmasını zorunlu kılmaktaydı. Müşir ve vali ayrı olduğu zaman fikir ayrılıkları nedeniyle aşiretlere karşı tutarlı politika izlenememekte, asayiş ve güvenlik problemlerine karşı etkin çözüm üretilememekteydi.

Namık Paşa'yı Bağdat'ta hizmet etmiş Tanzimat döneminin diğer valileriyle kıyasladığımızda bazı özelliklerinin öne çıktığını görmekteyiz. Namık Paşa hiç şüphesiz 19. yüzyıldaki Bağdat valilerinin en aydınlarından birisiydi. Bildiği yabancı diller (Arapça, Farsça, Fransızca, İngilizce ve Rusça), eğitimi ve Avrupa tecrübesi

bakımından ayrı bir yeri vardır.⁹ Bu özellikleri bakımından Bağdat valileri arasında Midhat Paşa ile boy ölçüşebilecek durumdadır.

Bağdat'a atanan valilerin büyük çoğunluğunun tayin olmadan evvel Bağdat'a yakın vilayetlerde görev yaptıkları görülür. Namık Paşa'nın ise Arap vilayetlerindeki ilk görevi Trablusgarb'da başlamış, daha sonra da kısa süreli olarak Cidde ve Habeş valiliklerinde bulunmuştur. Bu görevlerine ilaveten, paşa 1843 yılında Kerbela'ya gönderilmişti.¹⁰ Irak'ta merkezi otoritenin yeniden tesisi sadece Bağdat'ta Kölemenlerin (1831), Musul'da da Celililerin (1834) hâkimiyetlerinin sona erdirilmesiyle sınırlı kalmamış, Necef ve Kerbela gibi Şii şehirleri de bu merkezleşmeden nasibini almıştı. Bu şehirlerde çok yüksek sayıda İran tebeasının bulunması, İran ve Irak'ta "yaramaz" tabir edilen birçok suçlu ve kaçak kimselerin burada himaye görmesi ve asker ve idarecilerin bu şehirlere müdahale edememeleri 1842 yılında büyük çaplı bir askeri müdahale yapılmasını gerekli kılmıştı.¹¹ Şehre giriş sırasında büyük çatışmalar çıkmış, hadise İran ve Avrupalı devletler tarafından yakından takip edilmişti. Mesele uluslararası boyut kazanınca Babiâli meselenin tahkiki için bölgeye Namık Paşa'nın gönderilmesi karar vermişti.¹² Namık Paşa'nın Kerbela'daki görevinin detaylarını henüz bilmiyoruz ancak yukarıda zikrettiğimiz gibi Şam'da bulunan Arabistan Ordusu müşirliği de Namık Paşa'nın Arap vilayetlerinde yapmış olduğu en önemli görevlerindendir.

Tanzimat döneminde (1839-1876) Bağdat'ta valilik yapan (tekrarlar dahil olmak üzere) 15 vali burayı 45 yıl yönetmiştir ve bu, vali başına ortalama üç yıl hizmet süresi anlamına gelmektedir. Namık Paşa ise iki valiliğinde toplam 8,5 yıl görevde bulunmuş, ikinci döneminin bilhassa kesintisiz bir şekilde 7,5 yıl sürmüş olması çok önemlidir. Hem ortalama olarak diğer valilerden daha uzun süre hizmet etmiş, hem de Tanzimat'ın Bağdat'ta uygulanmasından sonra bu vilayette en uzun görev yapan vali olmuştur.

IRAK VE İNGİLİZ KAYNAKLARINDA NAMIK PAŞA

Irak tarihyazımında Namık Paşa'nın nasıl anlatılmış olduğuna baktığımızda, paşanın Tanzimat dönemi Irak'ında Midhat Paşa'dan sonra vilayetteki en etkin yönetici olduğu görülür. Iraktaki çağdaşlarının Namık Paşa'yı Bağdat umuruna vâkıf bir vali olarak değerlendirdiklerini aktaran Iraklı meşhur tarihçi Abbas Azzawi, Bağdat için yaptığı ıslahatlardan dolayı Namık Paşa için "el-kebir" (büyük) lakabını kullanmaktadır.¹³ Azzawi, Iraklı tarihçilerin Namık Paşa'nın icraatlarından övgü ile bahsettiğini ve onun azledilmesini Iraklıların tasvip etmediğini aktarır.¹⁴ Azzawi Batılıların Namık Paşa'ya bakışlarından da bahseder. Buna göre Batılıların Namık Paşa'nın vilayetteki ecnebile-re ve Hristiyanlara zulmedip onları katlettiği yönünde iftira atıklarını yazar.¹⁵

Diğer bir Arap tarihçi, Cemil Musa Neccar, Namık Paşa'yı Bağdat'ın az sayıdaki yetenekli valileri arasında saymaktadır.¹⁶ Fakat Irak'taki Osmanlı yönetimi hakkındaki tarihyazımı ele alındığında, Namık Paşa'nın, kendisinden kısa süre sonra valilik yapacak olan Midhat Paşa'nın gölgesinde kaldığını ifade etmek gerekir. Midhat Paşa dönemi (1869-1872) modern Irak tarihinde çok önemli bir dönüm noktasıdır. Modern Irak'ın temellerinin Midhat Paşa'nın valiliği döneminde atıldığına ilişkin yaygın kanaat vardır. Hatta Osmanlı dönemi Irak'ına ilişkin en klasik eserlerin başında gelen, Stephen Longrigg'in *Four Centuries of Modern Iraq* (Modern Irak'ın Dört Asrı) kitabı Midhat Paşa'nın portresiyle başlamaktadır.¹⁷ Bu nedenle bütün ıslahatlarına rağmen Namık Paşa'nın yaptıkları Midhat Paşa'nın reformlarının gölgesinde kalmıştır. Hatta daha da ileri gidilerek, Namık Paşa'nın yaptığı bazı reformlar maalesef Midhat Paşa'nın hanesine artı olarak yazılmıştır. Örneğin, Bağdat'ta toprak reformunun uygulanması genellikle Midhat Paşa'ya atfedilir. Oysaki arşiv belgeleri ve bu belgeler üzerine son zamanlarda

yapılan çalışmalar Namık Paşa'nın hakkını teslim etmektedir.

1869 yılında yayımlanmaya başlayan yarı resmi vilayet gazetesi *Zevra*'nın paşa hakkındaki görüşleri arşiv belgelerini destekler niteliktedir. *Zevra* gazetesi Namık Paşa'nın Bağdat'taki görevlerinden sonra yayımlandıysa da, gazete kimi sayılarında önceki valilere atıflar yapmaktadır. Gazete daha ilk sayısında Namık Paşa'yı Reşid Paşa'nın başlattığı ıslahatları

olumsuz kanaatleri özellikle paşanın ilk hizmet yıllarında yoğunluk göstermektedir. 1860'larda uzun süren ikinci valiliği sırasında Bağdat'taki İngiliz konsoloslarının daha objektif bir tutum içerisinde olduğu söylenebilir.

İngilizlerin Namık Paşa'ya karşı bu tutumlarının elbette belli bir arka planı vardı. Paşa, bürokrasideki kariyerinin başlangıç yıllarında Londra'da elçilik görevinde bulunmuş ve başta Kavalalı Mehmet Ali Paşa meselesi

Namık Paşa'nın Bağdat'a atanışının sürgün olarak değerlendirilmesinin unsurları zayıf olup, bu atamadaki asıl amaç 6. Ordu'nun teşkilatlandırılmasıdır. Namık Paşa'nın Bağdat'a atanmasından kısa süre sonra 6. Ordu'ya Anadolu Ordusu'ndan takviyeler gönderilmesi ve tekmil edilmesi bu kanaatimizi kuvvetlendirmektedir.

devam ettirip, üzerine birçok ıslahat ekleyen vali olarak övmektedir.¹⁸

Namık Paşa hakkındaki bir başka izlenimi Londra'daki National Archives'dan elde etmek mümkün. İngiltere'nin Bağdat'taki konsoloslarının raporlarına bakıldığında, Namık Paşa'ya Osmanlı ve Irak tarihyazımından farklı olarak, pek de iyi yaklaşılmadığını söyleyebiliriz. Bu raporlarda Namık Paşa için çoğu zaman olumsuz sıfatların birbiri ardına sıralandığı görülebilir: İnatçı, fanatizmi gittikçe artan, katı, yavuz, amansız, acımasız, mağrur, esnek olmayan, toleranssız, dik kafalı, intikamcı, çetin ve değiştirilemez gibi negatif sıfatlar Namık Paşa için sıklıkla kullanılmıştır. Paşa başkalarını, özellikle de Avrupa devletlerini ve yabancı konsolosları vilayet işlerine müdahale ettirmemesiyle eleştirilmiş, Avrupalı devletlere karşı "hastalıklı bir kıskançlık" sahibi olmakla itham edilmiştir.¹⁹ Namık Paşa, şahin tutumu nedeniyle de "kılıcıyla yönetmekle" eleştirilmiştir. Örneğin Şii'lere yönelik takip ettiği siyaset "keyfi uygulama" olarak değerlendirilmiş. Paşanın baskı, zulüm ve işkence yaptığına dair imalara yer verilmiştir. İngilizlerin Namık Paşa hakkındaki bu

ve Fransa'nın Cezayir'i işgal meselesi olmak üzere çeşitli konularda İngilizlerin desteğini Osmanlı Devleti'nin lehine kazanmaya çalışmıştı. Daha sonra, 1838'de İngiltere ile Baltalimanı ticaret anlaşmasının müzakerelelerinde devlet tekellerinin kaldırılması konusunda direnç göstermiştir. Son olarak Kırım Savaşı sırasında dış borçlanma sürecinde paşanın İngiltere ile tekrar müzakereye oturduğu görmekteyiz. Paşa, burada da taviz vermeyen tavrıyla, istediği koşullarda borç bulamayınca, İstanbul'a geri dönmüştür. Yani kısaca ifade etmek gerekirse, Namık Paşa İngiltere ile olan temaslarında İngiliz tez ve çıkarlarına oldukça mesafeli durmuş, bu nedenle İngiliz bürokratlarının da antipatisini kazanmıştı.

NAMIK PAŞA BAĞDAT'TA

Namık Paşa'nın Bağdat'ta Kasım 1851 ile Eylül 1852 yılları arasındaki ilk valiliği aslında oldukça talihsiz bir döneme denk gelmiştir. Çünkü bu dönemde Bağdat'ta büyük aşiret isyanları vardır. Paşa, Hindiye ahali-sinin isyanını aldığı ciddi tedbirlerle bastırmış ve bu işe sebep olan Süleymaniye sancağı kaymakamı Abdullah

Paşa'yı ailesiyle beraber İstanbul'a göndermiştir. Ancak mesele sadece Süleymaniye'deki Hindiye ile sınırlı olmayıp, vilayetin diğer bölgelerindeki Müntefik, Hazail, Zübeyd ve Şemmer gibi büyük aşiret konfederasyonlarının bir kısmını vilayet otoritesine karşı birleşmişti ki bu, vilayet içindeki asayiş ve güvenliği ciddi anlamda sarsmaktaydı. Bir süre sonra aşiret isyanları Necef şehrine de sıçramış, göçebe aşiretlerden sonra Necef'teki yerleşik halk ve muhalif Şii nüfus da isyana katılınca Namık Paşa aşiretlerle anlaşma yoluna gitmiş ve Necef'teki nazik durumu kurtarmaya çalışmıştır.

Aşiret isyanlarının bu kadar büyük olması ve yayılmasında Basra yakınlarındaki Müntefik aşireti şeyhliği için yaşanan rekabet oldukça önemlidir. Müntefik aşireti güney Irak'taki en büyük aşiret konfederasyonu olup, *Zevra* gazetesinin ha-

Maalesef Namık Paşa'nın ne biyografilerinde ne de otobiyografisinde başarısızlıkları konusunda herhangi bir bilgi yoktur, doğal olarak da azil sebepleri yazılmamıştır.²³ Dönemin Basra Valisi Maşuk Paşa ile Müntefik aşireti konusunda farklı siyaset takip etmesi paşanın İstanbul'a geri çağrılmasında etkili olmuştur. Ancak Akalın, Irak'taki mali müzayakanın da Namık Paşa'nın azledilmesinde rol oynadığını iddia etmektedir.²⁴

Öyle görünüyor ki vilayette vuku bulan ve üst üste gelişen asayişsizlik Namık Paşa'nın Tophane müşirliğine atanmasındaki temel sebeplerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁵ Paşa'nın ilk valiliğinden azledilmesi ne neden olabilecek bir diğer hadise de Namık Paşa'nın 1851 yılının sonlarında Bağdat'ta bir Fransız'ı darp etmesidir. Hadise şöyle gelişmiştir: Namık Paşa bir gün Bağdat çarşısında, Bağdat'ta mütemekkin bir

ikinci hizmet dönemi Bağdat'taki radikal değişimin başladığı dönem olması bakımından önemlidir. Bu bakımdan Midhat Paşa'nın Bağdat'taki reformlarının öncül dönemidir, çünkü Tanzimat reformlarının yaygınlaştırılması için gerekli altyapının bu dönemde oluştuğunu söyleyebiliriz.

İkinci valiliğinde Namık Paşa'ya daha geniş yetkiler (ruhsat-ı kâmile ve me'zûniyet-i şâmile) verilmiştir.²⁹ Tanzimat sonrası dönemde taşra yönetiminde valilerin yetkilerinin tırpanlandığı görülür. Özellikle Kavalalı Mehmet Ali Paşa vakasından sonra valilerin yetkileri oldukça kısıtlanmıştı. Fakat bu durum Bağdat gibi uzak eyaletlerde ciddi problemlere neden oluyordu. En küçük bir harcama ya da askeri operasyon için Babilî'den izin alınması, birçok yerde olduğu gibi Bağdat'ta da bürokrasinin şişmesine neden olmuştu. Bu durum ancak 1852 ve 1858 yıllarında yapılan düzen-

Bilhassa Midhat Paşa döneminde dağıtılmış olan tapu senetlerinin sayıca fazla olması, birçok araştırmacının Midhat Paşa'yı ön plana çıkarmasına neden olmuştur. Oysa arşiv belgelerine dayalı akademik çalışmalar Tapu Nizamnamesi (1847) ve Arazi Kanunnamesi'ne (1858) dayalı olarak yapılan toprak reformunun Namık Paşa döneminde başladığını göstermektedir.

berine göre nüfusu yaklaşık bir milyon bulmaktaydı.²⁰ Müntefik aşireti şeyhinin ölmesi üzerine rakip aday şeyhler arasında mücadele çıkmış, vali de bu rekabete müdahale edince mesele daha da büyümüştü.

Bu dönemde vilayette ayrıca Aziz Bey vakası yaşanmaktaydı. Süleymaniye sancağının ileri gelenlerinden olan Aziz Bey'in bölgedeki Osmanlı merkezîyetçi siyasetine karşı isyan edip İran'a firar etmesi bölgedeki asayiş problemlerini daha da artırmıştı.²¹ Süleymaniye'deki durumu teskin etmek, Hindiye ahalisinin "daire-i itaat ve ve inkiyada dahili" ve vilayetin genelinde asayiş ve emniyeti sağlamak Namık Paşa'nın vali olarak atanmasındaki en önemli faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır.²²

Fransız ile karşılaşır. Fransız attan inmeyince valinin gücüne gider ve adam dövülür. Mesele Fransa konsolosuna şikâyet olarak iletilir ve Namık Paşa'dan "tardiye itası" istenir. Sonuç olarak ticaretten geri kaldığı gerekçesiyle, darp edilen Fransız'a 7500 kuruş atıye verilmesine karar verilmiştir.²⁶

Namık Paşa'nın birinci ve ikinci valilikleri arasında, 1857 yılında Reşid Paşa'nın vefatı üzerine, Bağdat valiliği kendisine tekrar teklif edilmiştir.²⁷ Ancak paşanın bu teklifi reddetmesi üzerine Ömer Paşa Bağdat valiliğine getirilmiştir.

Namık Paşa'nın Bağdat'taki ikinci valiliği Ağustos 1861'den Mayıs 1868'e kadarki 7 yıl 6 ayı kapsar.²⁸ Paşanın

lemelerle valilerin yetkileri tekrar genişletilerek giderilmişti. Daha sonra Midhat Paşa'ya tanınacak geniş yetkilerin Bağdat'ta ilk defa Namık Paşa'ya verildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Kendisine verilen bu geniş yetkileri kullanan Namık Paşa vilayetteki isyanları bastırmış, vilayet hazinesini geliştirmiş, sulama kanalları, yollar, köprüler, askeri kışlalar ve okullar inşa etmiştir.

Vilayetteki başarılı yönetiminden dolayı Namık Paşa Babilî ve padişah tarafından birçok kez taltif edilmiştir. Daha önce kendisine nişan verilen paşaya Aralık 1864'te padişah tarafından 150.000 kuruş kıymetinde bir murassa kutu ihsan buyrulmuştu.³⁰ Namık Paşa'nın vilayetteki çalışmaları sadece Osmanlı padişahı tara-

1850'lerde
Bağdat'tan bir
görüntü.

fından değil, İran Şahı tarafından da takdirle karşılanmış ve kendisine hediyeler gönderilmiştir. Bağdat'taki başarılarının bir sonucu olarak paşa 1868 ortalarında seraskerliğe terfi ettirilmiştir.

NAMIK PAŞA VE IRAK'TA ISLAHAT

Şüphesiz Namık Paşa'nın Irak'taki reform çabalarına katkısı çok büyüktür. Bu katkılar eğitimden askeriye, iletişim ve ulaşım imkânlarına kadar birçok alanda görülebilir. Ancak bütün bu alanları etkileyecek en önemli ıslahat alanı, Osmanlı Irak'ında mevcut olan toprak rejimiydi.

Irak'taki aşiret yapısı bölgedeki toprak rejimiyle çok yakından alakalıydı. Bu nedenle Irak'ta görev yapan valilerin çoğunun ifade ettiği gibi, vilayetlerdeki sorunların birçoğunun çözümü, yapılacak toprak reformuna bağlıydı. İmparatorluğun merkezi bölgelerinden farklı olarak Irak'ta toprak "arazi-i haraciye" statüsündeydi ve toprağı eken bireylerden ziyade, aşiretlerin ortak kullanımı söz konusuydu. Topraktan alınan

mahsul aşiret şeyhi kendi payını aldıktan sonra paylaştırıldığında, çiftçiye düşen miktar oldukça az olmaktaydı. Toprağı süren çiftçinin sürdüğü toprak üzerinde direkt hak sahibi olmayışı, dolayısıyla çiftçi ve toprak arasında bir bağın oluşmaması zamanla toprağın imar edilmesi noktasında ihmalleri de beraberinde getirmişti.³¹ Sonuç olarak, bir zamanlar Verimli Hilal'in en münbit topraklarının bulunduğu Irak zamanla bu özelliğini yitirmişti.

Birçok çalışmada 1858 Arazi Kanunnamesi'nin Bağdat'ta Midhat Paşa valiliğinde uygulandığı iddia edilmiştir. Bilhassa Midhat Paşa döneminde dağıtılmış olan tapu senetlerinin sayıca fazla olması birçok araştırmacının Midhat Paşa'yı ön plana çıkarmasına neden olmuştur. Oysa arşiv belgelerine dayalı akademik çalışmalar Tapu Nizamnamesi (1847) ve Arazi Kanunnamesi'ne (1858) dayalı olarak yapılan toprak reformunun Namık Paşa döneminde başladığını göstermektedir.³²

Namık Paşa, kendinden önceki valilerin konu hakkındaki raporlarını göz

önünde bulundurarak 1865 yılında bir komisyon kurmuştur. Komisyon, hazırladığı raporda, boş arazilerin tasarruf haklarının satışını ve toprağın tasarruf hakkını alanlara tapu verilmesini öneriyordu. Takip eden günlerde Namık Paşa sadece tapu memuru görevlendirmekle kalmamış, aynı zamanda Irak toprağının hukuki statüsünü yeniden düzenlemiştir. Çünkü arazi-i haraciye olan Irak arazisinin şer'an satışı mümkün değildi. Bu hukuki düzenlemeyle Namık Paşa ekilmeyen boş arazileri miriye kazandırmış ve bunların tasarruf haklarının satışını mümkün hale getirmiştir. Arazi Kanunnamesi üç yıl sürülmeden toprağın başkalarına devredilmesine de olanak tanıyordu. Böylece Namık Paşa Bağdat'ta toprak ile toprağı süren çiftçiler arasında bir bağ oluşturmaya çabalamıştı. Burada şu hususun altı çizilmelidir: Namık Paşa toprak reformunun Bağdat'ta uygulamasını başlatarak belki de en zor kısmı tecrübe etmiştir. Bu reformun yaygınlaştırılması ise Midhat Paşa'nın valiliği döneminde gerçekleşecektir.

Arazi Kanunnamesi'nin uygulanmasına paralel olarak Namık Paşa aynı

zamanda aşiretlere yönelik siyasetini de belirliyordu. Özellikle aşiretlerin denetimindeki toprakların parçalanma bölünmesi ve bu parçaların miriye kazandırılması suretiyle bölgede hâkim olan aşiret yapısını çözmeyi amaçlamıştır. Aşiretlere yönelik siyasetin en yoğun olduğu dönemler şüphesiz büyük aşiret yapılarının başına şeyhü'l-meşayih belirlendiği dönemlerdir. Namık Paşa da şeyhü'l-meşayih seçimlerinde aşiret kontrolündeki toprakların daraltılarak miri arazi lehine kazandırılması için çalışmıştır. Örneğin, 1864 yılında 22

kaymakamlığında ıslahat yaparak kaymakamlığa dönüştürülen bu bölgeye muhasebeci, mal kâtibi, Arapça ve Türkçe bilen kâtipler ve sandık emini gibi görevliler göndermiştir. Namık Paşa böylece aşiret şeyhlerini vilayetteki siyasi mekanizmaya eklemlemeye çalışarak bu aşiretleri siyasi irade ile işbirliğine çekmeye çalışmıştır ki bu politika daha sonraki yıllarda Osmanlı aşiret siyasetinin önemli bir ayağı olmuştur. Süreç içerisinde aşiret şeyhleri sadece mültezim ve kaymakam değil, mutasarrıf ve vilayet idari meclisi üyesi

Bütün gayretlerine rağmen vilayet kanununun Bağdat'ta Namık Paşa döneminde tam olarak uygulandığı söylenemez. Gerek toprak kanununun gerekse vilayet kanununun uygulanmasındaki girişimleri sonuca ulaşmadığı için başarısızlık gibi görünse de, bu tür büyük ve kapsamlı ıslahatların Irak gibi bir coğrafyada gerçekleştirilmesinin ciddi bir zamana ihtiyaç duyduğu, bu açıdan bakıldığında da Namık Paşa'nın her iki girişiminin de bu ıslahatların "deneme" süreci olarak önemli olduğu vurgulanmalıdır. Bu bakımdan Midhat Paşa'nın 1869-1872 yılları arasında valiliği, Namık Paşa'nın denemelerinin ve girişimlerinin devam ettirilip başarıya ulaştırıldığı bir dönem olmuştur.

Bir diğer ıslahat alanı yerel meclislerdi. Tanzimat döneminin önemli prensiplerinden biri olan temsili yönetim biçimine uygun olarak 1840'ların başlarında Bağdat'ta bir eyalet meclisi kurulmuştu. Sancak ve kazaların ne kadarının ne zaman yerel meclislere sahip olduğu net olmamakla birlikte, Namık Paşa döneminde hiyerarşik olarak sancaklardan daha aşağı statüde olan kazaların bir kısmında da (örneğin Hanekin, Hindiye ve Samave) "küçük meclis" tabir olunan meclislerin var olduğunu biliyoruz.³⁷ Irak'ta halkın (eşrafın aracılığı ile de olsa) siyasal yaşama katılmalarında önemli bir kurum olan yerel meclislerin yaygınlaştırılmasında Namık Paşa'nın katkısı yadsınamaz.

NAMIK PAŞA VE BAĞDAT'IN MODERNLEŞMESİ

Namık Paşa'yı Bağdat'a ikinci defa vali olarak atayan irade metnine baktığımızda, vilayetteki imar faaliyetlerinin valinin önde gelen görevleri arasında olduğunu söyleyebiliriz.³⁸ Bu bakımdan 7,5 yıllık ikinci valiliğinde paşanın vilayetteki modernleşmeye katkısı oldukça büyüktür. Ancak yapılan imar faaliyetlerinin hepsini bu sınırlı makalede sıralamak mümkün değildir. Sadece öne çıkan bazı imar faaliyetlerine yer verilmiştir.

Bağdat'taki imar faaliyetlerini organize edebilmek için Namık Paşa

Namık Paşa bir gün Bağdat çarşısında, Bağdat'ta mütemekkin bir Fransız ile karşılaşır. Fransız attan inmeyince valinin gücüne gider ve adam dövülür.

Mesele Fransa konsolosuna şikâyet olarak iletilir ve Namık Paşa'dan "tardiye itası" istenir. Sonuç olarak ticaretten geri kaldığı gerekçesiyle, darp edilen Fransız'a 7500 kuruş atıye verilmesine karar verilmiştir.

adet mukataa Müntefik aşiretinden kopararak Basra ve Aziziye'de miri araziye kazandırılmıştı. Ayrıca aşiret şeyhliği için adaylar arasında bedevi karakteri kuvvetli adaylar yerine işbirliğine açık, varsa "İstanbul havası teneffüs etmiş" adayların desteklendiklerini görmekteyiz. Tanzimat döneminden itibaren aşiretlerin iskân edilmesi temel bir politika olup, Namık Paşa döneminde de aşiretlerin yerleşik hale geçmeleri için büyük çabalar sarf edilmiştir. 1862 yılında Albu Muhammed aşiretini yerleşik hayata geçmeye ikna etmiş, bulundukları mevkiye hükümet binası, askeri kışla ve cami inşa ederek sancak statüsü vermiştir.³³

Tanzimat reformlarını Irak'ın her yerine yaymayı hedefleyen Namık Paşa bu bağlamda Basra yakınlarındaki Müntefik bölgesini daire-i Tanzimata dahil etmeye çalışmış, örneğin, Albu Muhammed ve Müntefik aşiretlerinin kontrolündeki yerleri kaymakamlığa dönüştürmek için çaba harcamıştır.³⁴ Namık Paşa 1864 yılında Müntefik

yapılmak suretiyle siyaset sahnesine çekilmişlerdir. Örneğin, Namık Paşa döneminde Müntefik aşireti şeyhi Mansur, Bağdat'ta vilayet meclisi üyesidir.³⁵ Şüphesiz bu siyaset bölgede göçebe hayat tarzından yerleşik hayata geçişte ve vilayette huzurun tesis edilmesinde önemli katkı sağlamıştır.

Benzer şekilde, 1864 yılında pilot bölge olarak Tuna'da uygulanan Vilayet Nizamnamesi 1867 yılındaki düzenlemeyle bütün eyaletler için ta'mim edildiğinde, Namık Paşa bu kanunu Bağdat'ta uygulamaya başlamıştır. Öncelikle nüfus ve jeopolitik olarak önemli olmayan köy ve nahiyeleri idari olarak en yakındaki kazalara bağlamıştır. Paşa kazaları da kendi aralarında bir hiyerarşiye sokmuştur: Kazanın büyüklüğü, sınır boyunda ya da nehir kenarında olup olmadığı, dağlık bölgede ya da geçit gibi jeopolitik öneme sahip bir yerde olup olmadığı önemliydi ve kaymakamların maaşları da buna göre düzenleniyordu.³⁶

1862 yılında bir meclis-i imar oluşturmuştu.³⁹ Üyeleri arasında Münib Paşa, Ata Bey ve Basra mutasarrıfı gibi yüksek dereceli memurlara ilaveten bir mühendis, kâtip ve sandık emini de bulunmaktaydı. Bu meclisin görevleri arasında nehirleri seyrüsefere açık tutmak, nehir setlerini tamir etmek, yeni köprüler ve kırsallar inşa etmek ve yeni sulama kanalları inşa etmek gibi hususlar vardı. Komisyon, çalışmalarına Hindiyeh nehir setlerini tamir ederek başlamıştır.

Duyun-ı Umumiye İdaresi müfettişlerinden Direktör Ali Bey anılarında Namık Paşa'nın Musul'da yaptırdığı bir köprüden şöyle bahseder: "Musul köprüsünün karşı yakada bittiği noktadan ileri ve karada çok büyük ve yüksek taştan bir köprü daha vardı. Karada böyle sağlam ve düzenli bir köprü'nün bulunmasının nedenini sordum. Sular yükseldiği zaman karşı yakada bulunan düzlük su içinde kalarak geliş gidiş güçleştiğinden Namık Paşa'nın valiliği sırasında inşa edilmiş olduğunu öğrendim."⁴⁰ Yapılan köprü ve nehir setlerine ilaveten, Namık Paşa Bağdat'a demirhane diye anılan bir silah fabrikası da yaptırmıştır.⁴¹ Bu fabrika askeri amaçlar için ve nehirlerde işleyen vapurların tamir ve bakımı için kullanılmaktaydı.

Eğitim alanına geldiğimizde ise, Irak'ta açılan mekteb-i iptidaiyelerin önemli bir kısmının Namık Paşa döneminde açıldığını biliyoruz. Ayrıca ilk rüştiye mektebi de Namık Paşa tarafından açılmıştır.⁴² Irak'ta modern eğitimi başlatan vali olan Namık Paşa daha sonra Bağdat'ta mekteb-i idadi de açmıştır. Paşa'nın Basra'da açtığı gemicilik okulu da meslek eğitimi açısından oldukça önem arz etmektedir. Bu okul, öğrencilerin teorik bilgilerini savaş gemisi üzerinde pratiğe dönüştürdükleri bir mesleki eğitimi içermekteydi.

Met-cezirden dolayı iyice kötüleşen havası nedeniyle Basra kentini Dicle kenarına taşımış, böylece şehir iskeleye daha yakın hale gelmiştir ki bu durum ticari malların nakliyesinde ciddi kolaylıklar sağlamıştır. Namık

Paşa bir hükümet konağı inşa ederek şehrin buraya doğru gelişmesi için gayret göstermiştir. Denilebilir ki Basra'nın tam anlamıyla bir liman şehri olması Namık Paşa döneminde olmuştur. Bu bağlamda Basra'daki tersanenin genişletilmesi ve bölgenin artan stratejik önemi sebebiyle İzmir ve Bursa korvetlerinin Basra Körfezi'ne gönderilmesini istemesi, Osmanlı sancağının körfez sularında daha yaygın bir şekilde dalgalandırması bu doğrultuda yapılmış önemli girişimlerdi.

Namık Paşa'nın ayrıca Irak'taki nehirlerde seyrüseferin geliştirilmesi ve buharlı vapur sayısının artırılmasında büyük rolü vardır. Valilik döneminde Musul, Fırat ve Resafe adında üç buharlı gemi sipariş ederek vapur filosunu genişletmiş ve İdare-i Umman-ı Osmaniye şirketini kurarak, yapılan seferlerle İngiliz Lynch Şirketi'ne rakip hale gelmiştir.

ASAYİŞ VE EMNİYET

Asayiş ve emniyetin temini bölgede uygulanacak ıslahatın olmaz şartıydı. Güvenliğin olmadığı bir yerde ticaretin ve imarın gelişmesi düşünülemezdi. Fakat eyaletteki kolluk güçlerinin niteliği çok zayıftı. Namık Paşa vilayetteki askerin düzensiz ve disiplinsizliğinden oldukça şikâyetçidir. Bunların askerlik mesleği dışındaki meşguliyetleri sebebiyle "asakir-i şahane benzer bir taraflarının olmadığını" ve "icabında toplanıp askere benzetildiklerini" ifade etmektedir.⁴³ Bu bakımdan Namık Paşa 6. Ordu'nun yeniden teşkilatlandırılması ve disipline edilmesine büyük önem vermiştir. 6. Ordu müşiri iken Babîlî ile başladığı yazışmaların neticesi olarak 1851 senesinin sonlarına doğru Anadolu Ordusu'ndan iki tabur getirtmiş ve 6. Ordu'nun alaylarını yeniden düzenlemiştir.⁴⁴ Maaşların düzenli ödenmesinin as-

Dicle'nin batı kıyısındaki Al-'Uzair türbesi.

Bagdat'ta pazaryeri ve çarşının girişi.

kerlerin şevk ve coşkusunu olumlu yönde etkileyeceğini Namık Paşa çok iyi biliyordu. Bunun sonucu olarak da 15-20 aydır maaşları ödenmeyen başıbozuk ve nizamiye askerlerinin maaşlarının ödenmesini sağlamıştır. Paşa aynı zamanda Bağdat şehir merkezinde nüfus sayımı yaptırmak suretiyle askerlik çağına gelenlerin sayılarını tespit ettirmiştir.⁴⁵ Bütün bunları yaparken yerel halk nezdinde ciddi bir rahatsızlığın oluştuğunu tahmin etmek hiç de zor değildir. 1863 yılında Bağdat ahalisini askere alma girişiminde bulunduğu da, Bağdat çarşısındaki esnafların dükkânlarını kapatmak suretiyle bu girişimi protesto ettiklerini biliyoruz. Bunun üzerine Namık Paşa memurlar göndererek dükkânların açılmasını sağlamıştır.⁴⁶

Namık Paşa 6. Ordu için gerekli mühimmatı Bağdat'ta imal etmek için Babilî'den gerekli izinleri almış, daha sonra da Bağdat'ta bir cephanelik inşa ettirmiştir. Yaptırdığı bir karakolla da bu cephanenin gü-

venliğini sağlamıştır. Paşa ayrıca Bağdat'ta bir kışla, Ammare'de de bir askeri üs inşa ettirmiştir. Bağdat'ın sur içindeki hapishanesi, yetersiz kalması üzerine Namık Paşa döneminde genişletilmiştir. Böylece yenden teşkilatlanan, disipline edilen ve sayıları artırılan askerlerin caydırıcılık gücü daha da artmış, bu da bölgedeki asayiş ve huzuru olumlu yönde etkilemiştir.

1830'lu yıllar Irak'ta Osmanlı hâkimiyetinin yeniden tesis edildiği bir dönemdir. Bağdat vilayetindeki Kölemen iktidarına 1831 yılında, Musul'daki Celili hanedanına 1834 yılında, bölgenin kuzeyindeki Kürt emirliklerine de 1850'li yıllarda son verilmiştir. Bağdat vilayeti 1844 yılında daire-i Tanzimata dahil edilmiş, fakat önemli Tanzimat reformlarının uygulanması ancak onlarca yıl sonra olmuştur. Bu anlamda Namık Paşa'nın Bağdat'taki hizmet yılları önemli reform girişimlerinin uygulanmaya başlandığı ve bölgede radikal değişimin başlangıç yılları olmuştur.

Osmanlı hâkimiyet alanlarını aşiretler aleyhine genişleten Namık Paşa'nın Osmanlı'nın Bağdat'taki merkezileşme ve modernleşme politikalarındaki rolü büyüktür. Paşa, Tanzimat reformlarının daha yaygın bir şekilde uygulanabilmesi için gerekli zemini hazırlamıştır. Bu bağlamda Namık Paşa dönemi Midhat Paşa'nın Bağdat'ta yapacağı reformların habercisidir. Namık Paşa dirayetli şahsiyeti ve uyguladığı kararlı politikalarla öne çıkan bir vali olmuştur. Uzun süre valilik yapmış olması ve bölgeye ilişkin meseleleri çok iyi bilmesi nedeniyle II. Abdülhamid döneminde de talep üzerine aşiretler ve vilayetteki ıslahat hakkında raporlar yazmıştır. Namık Paşa, Reşid ve Midhat paşalarla birlikte Osmanlı Irak'ının kalkınmasında katkısı olan, bugün Iraklılar tarafından da hayırla yad edilen valilerdendir.

EBUBEKİR CEYLAN
FATİH ÜNİVERSİTESİ
TARİH BÖLÜMÜ ÖĞRETİM ÜYESİ

DİPNOTLAR

19. yüzyıl Osmanlı bürokrasisindeki reformlar için bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, *idem.*, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul: Eren Yayınları, 1993 ve Carter V. Findley: *Ottoman Civil Officialdom. A Social History*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1989.
- Mehmed Süreyya, (haz. Nuri Akbayar) *Sicill-i Osmani*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Cilt 4, s. 1227. Namık Paşa'nın Bağdat'a tayini hakkında bkz. BOA, *İrade-i Dahiliye*, 14797 (11 M 1268) ve 15120 (7 R 1268).
6. Ordu'nun kuruluşu hakkında bkz. Necati Tacan, "Tanzimat ve Ordu", *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s. 183.
- BOA, *İrade-i Hariciye*, 3915 (9 S 1267), *İrade-i Dahiliye*, 13696, (14 R 1267) ve *İrade-i Dahiliye*, 13943, (11 C 1267).
- Abbas Azzawi vilayet işlerini Namık Paşa'ya tevdi ettiğini ve valilikten affını talep ettiğini iddia etmektedir. Abbas Azzawi, *Târikh al-Iraq Baynal İhtilalayn (1258-1917)*, Vol. 7, Baghdad: The Trading and Printing Company, Ltd., 1935-1956, s. 88.
- BOA, *İrade-i Dahiliye*, 14561, (25 Za 1267).
- Vak'a-i Verdiyye adı asi aşiretlerin toplandığı mukata'a-i verdiyye'den gelmektedir. Bkz. Azzawi, *age*, s. 88-89.
- Ebubekir Ceylan, *Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad, 1831-1872*, Doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2006, s. 360.
- Şehabeddin Akalın, Mehmed Namık Paşa, *İÜEF Tarih Dergisi*, Cilt. 4, Sayı. 7, Eylül 1952, s. 127.
- Akalın, *age*, s. 140.
- Juan R. I. Cole and Moojan Momen, "Mafia, Mob and Shiism in Iraq: The Rebellion of Ottoman Karbala 1824-1843", *Past and Present*, No: 112, August 1986, s. 112-143.
- Karal, *age*, s. 223.
- Azzawi, *age*, s. 89 ve 134.
- Azzawi, *age*, s. 151.
- Azzawi, *age*, s. 150.
- Cemil Musa Necar, *Al-İdara al-Osmâni fî Vilâyeti Baghdad, 1869-1917*, Kahire: Madbouli Kitabevi, 1991, s. 71.
- Stephen Hemsley Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford: The Clarendon Press, 1925, *Zevra*, sayı: 1, (5 Rebiul Evvel 1286).
- Bagdat'taki İngiliz konsoloslu Henry Creswicke Rawlinson'un Albay Justin Sheil'e 1852 yılında yazdığı bir mektupta şöyle denilmektedir: "...I should warn your Excellency that Namik Pasha's leading characteristic is an intense jealousy of European interference in the domestic affairs of Turkey..." National Archives (London), Foreign Office (FO) 248/150, from Rawlinson to Colonel Justin Sheil.
- Zevra*, Sayı: 11, 16 Cumaziyel Evvel 1286.
- Bu konu için şu arşiv kaynaklarına bakılabilir. BOA, *İrade-i Hariciye*, 3228 (17 Ş 1266), 3316 (29 L 1266), 3636 (13 Ca 1267), 4423 (16 Za 1267), *İrade-i Dahiliye*, 14297 (8 N 1267), 14371 (9 L 1267), 14478 (gurre-i ZA 1267), *İrade-i Meclis-i Vala*, 7333 (29 L 1267), 7393 (15 Za 1267), 7744 (24 S 1268).
- Enver Ziya Karal, Mehmed Namık Paşa'nın Hal Tercümesi, *Tarih Vesikaları*, II, 1942, s. 220-227.
- Karal, *age*, s. 224-5.
- Akalın, *age*, s. 142-143.
- Abbas Azzawi, 1850'li yıllarda Bağdat'ın en önde gelen ulemasından olan Ebu's-senâ Mahmud Şihabeddin El-Alûsî'den aktararak İstanbul'daki bazı vükelanın Namık Paşa'nın azlinde rolü olduğunu iddia etmektedir. Azzawi, *age*, s. 100.
- BOA, *İrade-i Hariciye*, 4040, (25 S 1268).
- BOA, A. MKT.NZD. 236/23, (23 M 1274), A.DVN, 126/50, (23 M 1274).
- BOA, *İrade-i Dahiliye*, 32136, (22 Ra 1278).
- BOA, *Mühimme Defterleri*, No: 261, s. 87 ve 93.
- BOA, *İrade-i Dahiliye*, 15768 (3 Ş 1268), 36802, (10 B 1281), 37237 (18 Z 1281) ve 37272 (25 Z 1281).
- Zevra*, No. 50.(Tarih?)
- Bagdat'ta toprak reformunun uygulanmasına dair bkz. Keiko Kiyotaki, *Ottoman Land Policies in the Province of Baghdad, 1831-1881*, doktora tezi, The University of Wisconsin - Madison, 1997. Bu tez hakkındaki bir tanıtım için bkz. Ebubekir Ceylan, "1858 Toprak Reformunun Bağdat'ta Uygulanışı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, Vol. 5, 2005, s. 829-834.
- BOA, *İrade-i Dahiliye*, 33727, (21 Ra 1279)
- "... eyâletin her bir mahallinde Tanzimat-ı hayriyye icrâ olunub da bu yerin [Muntahîl] bu hâlde bırakılmasına yüce eşitlik râzı olmayacağı bedii olduğundan..." Sinaplı, s. 204. Vurgu yazar aittir.
- Azzawi, *age*, s. 143.
- Sinaplı, *age*, s. 199.
- BOA, *İrade-i Meclis-i Vala*, 20390, (14 R 1278), 20550, (28 Ca 1278) ve 21098, (9 Za 1278).
- Sinaplı, *age*, s. 189.
- BOA, *İrade-i Dahiliye*, 32588, (2 B 1278). Ayrıca bkz. Azzawi, *Târikh al-Iraq*, s. 139
- Direktör Ali Bey Duvun-ı Umumiye İdaresi'nin gelirlerine ilişkin işlemleri denetlemek üzere 1884 yılının ocak ayında Güneydoğu Anadolu'daki birçok vilayete gitmiş, görevini tamamladığı sırada Irak'a gitme emri almıştır. Ali Bey, *Dicle'de Kelekle bir Yolculuk*, İstanbul: Büke Yayınları, 2003, s. 58.
- Necar, *age*, s. 83.
- BOA, *İrade-i Meclis-i Vala*, 23072 (8 S 1281) ve 23790, (7 Z 1281).
- Ahmed Nuri Sinaplı, *Şeyhül Vüzera, Serasker Mehmet Namık Paşa*, İstanbul: Yenilik Basimevi, 1987, s. 124 ve 125.
- BOA, *İrade-i Dahiliye*, 13943, 11 C 1267 ve Sinaplı, *age*, s. 121.
- BOA, *İrade-i Dahiliye*, 12311, (5 Ca 1266), ve Sinaplı, *age*, s. 127.
- Sinaplı, *age*, s. 193.